

«Նոր ժամանակի կրթություն» ՀԿ

*ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑ*

*ԱՎԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔ*

Հետազոտության թեման՝

Էպոսի դերը հայրենասիրության և
ազգային արժեհամակարգի
ձևավորման գործում

Առարկան՝

հայոց լեզու և գրականություն

Հետազոտող ուսուցիչ՝

Շուշանիկ Հախնազարյան

Ուսումնական հաստատություն՝

«ՀՀ Արարատի մարզի Վերին
Արտաշատի միջն. դպրոց» ՊՈԱԿ

Երևան 2023

Թեման՝ Էպոսի դերը հայրենասիրության և ազգային արժեհամակարգի
ձևավորման գործում

Հարցը՝ Ի՞նչ դեր ունի էպոսը հայրենասիրության և ազգային արժեհամակարգի
ձևավորման գործում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԷՊՈՍԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ.....	4
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	17
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	18

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թեմայի կարևորությունը. Ժամանակակից աշխարհում մի կողմից լայն հնարավորություններ են ստեղծվում տարբեր պետությունների ու ազգերի միջև երկխոսության կայացման և սոցիոմշակութային պատկերների հաղթահարման համար, մյուս կողմից մշակութային համահարթեցման գործընթացները, բարոյական արժեհամակարգերի Փոխակերպումները, համամարդկային արժեքների ընդհանուր հարթակի ձևավորման միտումները հրատապ են դարձնում համամարդկայինի մեջ ազգային ինքնության պահպանման ու արդիականացման խնդիրները: Համաաշխարհայնացման գործընթացներին ` օրեցօր ավելանում են էթնիկական և կրոնական հիմքի վրա տեղի ունեցող հակամարտությունները:

Թեմայի արդիականությունը. Համատարած փոփոխությունների և փոխակերպումների հետևանքով առաջացած խառնաշփոթը նպաստում է «ինքնութենական խուճուսպ»-ի տարածմանը, հատկապես, երբ արագ կողմնորոշվելու անհրաժեշտությունը մեծանում է և փոփոխությունների հորձանուտում ավելի է խորանում ինքնության ճգնաժամը: Այսպիսի պայմաններում «Ես»-ն առավել քան երբևէ «Աենք»-ի պաշտպանության կարիքն ունի: Այսպիսով, հարափոփոխ իրականության մեջ տարատեսակ մարտահրավերներին դիմակայելու համար անխուսափելի են դառնում ազգային ինքնությանն առնչվող պատմական ու տեսական հարցերի քննարկումը, անհատական ու ազգային ինքնության կերպափոխումների իմաստավորումն ու արժևորումը: Ազգային ինքնության հիմնախնդիրը հայերիս համար կարևոր է նախ և առաջ այն պատճառով, որ մեր հայրենակիցների զգալի մասն ապրում է հայրենիքից հեռու, որտեղ ձուլվելու վտանգն առավել մեծ է: Նույն խնդիրը ծառայած է նաև հայրենիքում ապրող հայ հասարակության այն հատվածի առջև, որն անհաղորդ է ազգային արժեքներին:

Թեմայի նպատակը. Էպոսի կարևոր և նշանակալի դերը աշակերտների հայրենասիրական դաստիարակության և արժեքային համակարգի ձևավորման գործում: նշանակություն ունի նաև պատմական հիշողությունը, որով իմաստավորվում է տվյալ ազգի անցյալը և հյուսվում նրա ինքնության «ոստայնը»:

ԷՊՈՍԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Բանավոր հիշողությունում լավագույնս արտացոլվում է այն ամենը, ինչը հայտնվել է պատմագրության լուսանցքում: Այս իմաստով բանահյուսության նշանակությունն անուրանալի է, քանի որ այն թույլ է տալիս բացահայտել ինքնության խորքային շերտերը, որոնք, դուրս մնալով գրավոր պատմության էջերից, դրսևորվել են մշակույթի մեջ որպես առասպել, հեքիաթ, էպոս և այլն: Դիմակայելով ժամանակի կործանիչ ազդեցությանը՝ դրանք չեն մոռացվում, այլ փոխանցվում են սերնդեսերունդ՝ հանդես գալով իբրև հավաքական ինքնության յուրօրինակ «այցեքարտ»: Հաշվի առնելով ժողովրդական բանահյուսության, մասնավորապես՝ էպոսի դերն ու նշանակությունն ազգային ինքնաճանաչողության գործում ատենախոսության մեջ ուսումնասիրության առարկա է դարձել «Սասնա ծռեր» էպոսը: Հայկական էպոսում արտահայտվել է հայի հավաքական կերպարը իր բոլոր ներքին հակասություններով, սխրագործություններով ու դավաճանություններով, մեծագործություններով ու ազգադավ անտարբերությամբ, օտարամոլությամբ ու անմնացորդ նվիրումի արտահայտություններով: Էպոսի հերոսների կերպարներում հայ մարդու հոգեկերտվածքի յուրահատկությունները դրսևորվել են դիցաբանական սյուժեների «զգեստավորմամբ», այլաբանական դիպվածներով և ծածկագրված խորհուրդներով, որոնք կարոտ են գաղտնազերծման և բազմակողմանի քննության: Հայկական էպոսում արտացոլվել են հայոց բարոյական արժեհամակարգի անկյունաքարային գաղափարները, արծարծվել մարդասիրական բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, որոնց ուսումնասիրությունն արդիական է ժամանակակից քաղաքակրթական շարժընթացների համատեքստում: Էպոսում արտացոլված են ազգային ինքնության արքետիպային գծերը, որոնց բացահայտումը կարող է հնարավորություններ ընձեռնել քաղաքակրթական արդի հիմնախնդիրների իմաստավորման, մերօրյա իրականության բազմաթիվ թերիների ախտորոշման և հաղթահարման համար: Հումանիտար տարբեր գիտությունների հետազոտողներն ընդգծում են էպոսի էական նշանակությունն ազգային արժեքների ձևավորման ու պահպանման գործում փաստելով ազգային ինքնության արդիականացման և նորոգման բարդ գործընթացում այդ հավաքական և բացառիկ ստեղծագործության մեծ դերը: Հիմնախնդրի գիտական մշակվածությունը: Չնայած հազարամյակների պատմություն ունենալուն հայկական էպոսը, որը հայտնի է «Սասնա ծռեր» կամ «Սասունցի Դավիթ» անվամբ, գիտական

ուսումնասիրությունների առարկա է դարձել միայն սկսած XIX դարավերջից: Հայկական էպոսի ուսումնասիրությունների ռահվիրան և նախակարապետը Գարեգին Սրվանձտյանցն է, որն էպոսը գրի է առել 1874 թվականին «Գրոց ու բրոց և Մասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» խորագիրը կրող գրքույկում: Էպոսի գրառումից հետո սկսվեցին որոնումներ և տարբեր սերունդների բանահավաքների կողմից գրառվեցին շուրջ 160 նոր պատումներ: Թեև հայկական էպոսի ուսումնասիրությունների հետագա ընթացքը եղել է բավականին արգասաբեր, այդուհանդերձ այսօր էլ առկա են որոշակի տարաձայնություններ հայկական էպոսի ծագման, կառուցվածքի, բովանդակային մեկնաբանությունների առնչությամբ: Որպես ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր օգտագործվել է էպոսի համահավաք տեքստը՝ «Մասունցի Դավիթ» հայկական ժողովրդական էպոս, Մ՛. Աբելյանի, Գ. Աբովի, Ա. Ղանալանյանի աշխատասիրությամբ, Եր., 1961: Ատենախոսության մեջ էպոսի վերաբերյալ հրապարակի վրա գտնվող ուսումնասիրությունները դասակարգվում են երեք խմբերում բանասիրական- գրականագիտական, իմաստասիրական և հոգեբանական: Բանասիրական- գրականագիտական բնույթի ուսումնասիրությունները միտված են բացահայտելու էպոսի ծագման, կառուցվածքի, բովանդակության, տիպաբանական և ժանրային հատկանիշները (Գ. Սրվանձտյանց, Մ. Աբեղյան, Հ. Թումանյան, Ավ. Իսահակյան, Հ. Օրբելի, Բ. Խալաթեանց, Ստ. Կանսլյան, Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Գր. Գրիգորյան և ուրիշներ): Հայկական էպոսի նկատմամբ բանասերների, գրականագետների ու մշակութաբանների ուշադրությունը չի մարել նաև վերջին տասնամյակներում և շարունակվում է մինչ օրս (Ա. Եղիազարյան, Ս. Հարությունյան, Ա. Սահակյան, Լ. Աբրահամյան, Ա. Պետրոսյան, Լ. Խեչոյան, Թ. Տոնոյան, Ս. Ավետիսյան, Հ. Համբարձումյան և ուրիշներ): Վերջին տասնամյակում ՀՀ-ում կազմակերպվում են պարբերական գիտաժողովներ՝ նվիրված հայկական էպոսի ուսումնասիրությանը, որոնցից առավել արժանահիշատակ է «Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը» խորագրով գիտաժողովը, որի ընթացքում քննարկվել են էպոսագիտական հարցեր, մասնավորապես՝ հայկական էպիկական ավանդույթների պատմությունը, տարբեր ժողովուրդների էպիկական ժառանգությունը, կատարվել են համեմատական վերլուծություններ և զուգահեռներ են անցկացվել հայկական ժողովրդական էպոսի առնչությամբ: Ուսումնասիրությունների երկրորդ խմբում ընդգրկված են այն աշխատանքները, որոնցում լուսաբանվել ու արժևորվել են հայկական էպոսի

իմաստասիրական, բարոյահոգեբանական շերտերը, խորհրդանիշային, թաքնագիտական իմաստները և էպոսի ուրույն դերակատարությունն ազգային ինքնության հարացույցում (Գ. Նժդեհ, Է. Աթույան, Ա. Ոսկանյան, Ս. Զաքարյան, Ա. Արմին, Ս. Մանուկյան և ուրիշներ): Հարկ է նկատել, որ փիլիսոփայական տեսանկյունից էպոսի ուսումնասիրությունը նոր հորիզոններ է բացում ազգային ինքնության ու հոգեկերտվածքի բացահայտման բազմաբարդ գործընթացում, ինչպես նաև հնարավորություն է ընձեռում էպոսում արտացոլված փիլիսոփայական աշխարհայացքի վերհանմանն ու վերլուծությանը: Հայկական էպոսին նվիրված երրորդ խմբի հետազոտություններում (Գ. Շահվերդյան, Ս. Մարգարյան և ուրիշներ) փորձ է արվել հայկական էպոսը վերլուծել հոգեբանության դիրքերից, մասնավորապես՝ հետաքրքրական են Կ. Յունգի՝ կոլեկտիվ անգիտակցականի արքետիպերի տեսության շրջանակներում կատարված հետազոտությունները, որոնք նոր լույսի ներքո են ներկայացնում էպոսում տեղ գտած իրադարձություններն ու կերպարները: Հետազոտության օբյեկտը հայոց ինքնությունն է, առարկան՝ հայոց ինքնության դրսևորումները «Սասնա ծռեր» հայկական էպոսում: Սասունցի Դավիթ» էպոսի ուսումնասիրությունը պատմական տեսանկյունից:

«Սասնա ծռեր» էպոսը ձեւավորվել է VIII-X դարերում տեղի ունեցած պատմական մեծ իրադարձությունների ընթացքում՝ որպես արաբ զավթիչների դեմ հայության մղած տեւական պայքարի եւ նվաճված անկախության գեղարվեստական արտահայտություն: Էպոսն արտացոլում է հայ ժողովրդի հավաքական մտածողությունը, նրա կենսասիրությունն ու բարոյական ըմբռնումները, եւ, որ ամենակարեւորն է, ազատասիրական ոգին:

Դյուցազներգությունը բաղկացած է չորս ճյուղից՝ «Սանասար եւ Բաղդասար», «Մեծ Մհեր», «Սասունցի Դավիթ» եւ «Փոքր Մհեր»: Էպոսը կոչվում է «Սասնա ծռեր»:

«Ծուռ» բառը հայերենում նշանակում է դիվահար, խենթավուն, խելահեղ, քաջ, եւ իմաստային այս տարբերակներից յուրաքանչյուրը էպոսի հերոսների համար բնորոշ է նրանց կյանքի այս կամ այն պարագայում: Էպոսն անվանում են նաեւ «Ջոջանց տուն», այսինքն՝ «Մեծերի տուն», «Ավազների տուն», «Հսկաների տուն», «Քաջաց տուն»: Այդ քաջաց տոհմին պատկանող կանանցից է սերվում հերոսների երեք կրտսեր սերունդ:

«Սասնա ծռեր» էպոսի չորս ճյուղերից ամենանշանավորը եւ հայ ժողովրդին ամենահոգեհարազատը «Սասունցի Դավիթ» ճյուղն է: Այստեղ հայ ժողովուրդը նգովում է նենգ իշխաններին, եւ փառաբանում հայրենասեր, ուժեղ, քաջ հերոս Դավթին: Դավիթը դեռ փոքր ժամանակ Մելիքին ցույց է տալիս իր ուժը, նա չի հնազանդվում Մելիքին, չի անցնում

թրի տակով: Մելիքի պատերազմ հայտարարելը Սասնա քաղաքին առիթ է հանդիսանում Դավթին ի ցույց դնելու իր խոհեմությունն ու բազկի ուժը: Նա հասկանում է, որ այդ պատերազմը ուղված է իր դեմ, այլ ոչ իր անմեղ ժողովրդի, ուստի եւ այս պատերազմին չպետք է մասնակից դառնային եւ ոչ մեկի անմեղ ժողովուրդը: Այսպես Դավթին վերցնելով իր հոր զենքն ու զրահը գնում է Մսրա աշխարհ, ճանապարհին զգուշացնելով իր գալուստի մասին Մսրա աշխարհին.

-Էհե՛յ, ով քնած է՝ արթուն կացեք, Ով արթուն է՝ ձիե՛ր թամբեք, Ով թամբել է՝ զենքե՛ր կապեք, Ով կապել է՝ ելե՛ք, հեծե՛ք, Չասեք Դավիթ գող-գող էկավ Գողճգող գնաց: Հանդիպելով երես առ երես Դավիթը եւս մեկ անգամ արիություն եւ դաստիարակություն է ցուցադրում Մելիքին, Մսրա ժողովրդին: Մելիքի խնդրանքով արդեն պայմանավորված երեքական հարվածներից առաջին եռյակը ուղում է Դավթի դեմ Մելիքը: Սակայն Դավթին կանգնած է մնում ասես մի վիթխարի լեռ, որը դիմադրում է ցանկացած արհավիրքի: Հերթը հասնում է Դավթին: Առաջին երկուհարվածները նա Մելիքի մոր եւ քրոջ խնդրանքով բաշխում է նրանց, չէ որ նրանք են պահել, մեծացրել իրեն: Սակայն երրորդ հարվածը այնքան ուժեղ է լինում, որ այն քառասուն գոմշի կաշի վրան քաշած Մելիքին կիսում է մեջտեղից: Այս պատկերը շատխորը արտացոլվում է հայ ժողովրդի մեջ եւ գեղեցիկ արտաբերվում էպոսում.

-Կանչեց, զարկեց, Թուր Կեծակին Կըտրեց քառսուն ջաղացի քար, Կըտրեց քառսուն գոմշի կաշին, Կըտրեց հրեշ Մըսրա Մելքին:

Ու յոթ գագ էլ մտավ գետին, գնաց, հասավ մինչեւ սեւ ջուր:

Այսպիսով մեծ է հայկական էպոսի դերը ամբողջ աշխարհին հայկական արիությունն ու մարտական ոգին ցուցադրելու գործում: Եվ զարմանալի չէ, որ մի մրցույթի ժամանակ հայկական էպոսը ճանաչվել է լավագույնը մնացած ժողովրդների էպոսների մեջ:

Մեր երկրում աշակերտների արժեքային համակարգի ձևավորումը ներառված է ՀՀ Հանրապետության պետական չափորոշչում՝ որպես հենց կրթության բովանդակային բաղադրիչ: Յուրաքանչյուր ուսումնական առարկայի մասով սովորողների պատրաստվածությունը ներկայացվող գիտելիքային պահանջների մեջ առանձին կետով նաև նշվում է արժեքները և դրանց ձևավորումը, որոնք պետք է տա դպրոցը: «Արժեհամակարգ» հասկացությունը մանկավարժական գիտության մեջ ըմբռնվում է բավական լայն շառավիղով: Առավել ընդունված է այն ընկալումը, որ արժեհամակարգը մարդու բարոյական, գեղագիտական, հոգևոր, իմացական, մշակութային և էթնիկական արժեքների համախումբն է, որն անհրաժեշտ է անձի ներդաշնակ, բազմակողմանի ձևավորման և

զարգացման համար: Արժեհամակարգի մեջ կուտակված է անցյալի փորձը, որի յուրացումը աշակերտների մեջ ձևավորում է հայրենասիրության, սեփական ժողովրդի պատմության, նրա ստեղծած մշակութային արժեքների, գիտական նվաճումների համար հպարտության զգացում: Իսկ ակտիվ ճանաչողական գործունեության պայմաններում ձևավորված գիտելիքները աշակերտների մոտ վերածվում են համոզմունքների և կարողությունների: Այսօր աճող սերնդի դաստիարակության գործն ընթանում է տարբեր հանգամանքների ազդեցության ներքո՝ ժողովրդագրական, ազգային, մշակութային, ընտանեկան, կրթական, հասարակական, սոցիալական և այլն: Հաշվի առնելով բազմաթիվ այս և այլ հանգամանքներ՝ ժամանակակից մանկավարժության համար խնդիր է դառնում սովորողների ազգային գիտակցության ձևավորումը սեփական ժողովրդի պատմության ու մշակույթի հենքի վրա՝ չանտեսելով համամարդկային արժեքները: Արժեքների բուրգի զագաթին գտնվող նվիրական ու մեծագույն արժեքը՝ հայրենասիրությունն է, որը լավագույն կերպով մատուցվում է հայոց պատմության դասընթացների ժամանակ: Այն մեծագույն արժեքն է, որ հարգանք ու պատկառանք է հարուցում, նույնիսկ երբ դրսևորվում է հակառակորդի կամ թշնամու մոտ: Ի դեպ, յուրաքանչյուր ուսուցիչ ունի որոշակի հեղինակ կամ ստեղծագործություն, որը նրան ամենադյուրին կերպով է օգնում իր մանկավարժական խնդիրները լուծելու, տվյալ դեպքում՝ հայրենասիրության բարձրագույն արժեքը սաների հոգիներում սերմանելու համար:

Նոր սերնդի արժեհամակարգի ձևավորման, կրթության և դաստիարակության գործում լուրջ անելիքներ ունի բնավ հայ դպրոցը, որի գերնպատակն է կերտել բարոյական, ազգային արժեքներով օժտված, ազգային նկարագիր ունեցող սերունդ: Այս նպատակն իրագործելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ու կատարելագործել ոչ միայն հայրենի և համաշխարհային գիտությունների ճյուղերը, այլև մանկավարժության անցյալի ժառանգությունն ու նրա ժամանակակից փորձն ու մեթոդաբանությունը: Ժամանակակից դպրոցի կարևորագույն առաքելություններից մեկն էլ երեխայի մեջ իր ազգին բնորոշ բարոյական և հոգևոր արժեքների ձևավորումն ու զարգացումն է: Նրա խնդիրն է պահպանել և փոխանցել այն արժեքները, որոնք ժառանգել ենք մեր նախնիներից, և որը մեր անխառն ինքնատիպությունն է համաշխարհային մշակույթի բազմերանգության ու բազմազանության մեջ: Ուստի 21-րդ դարի դպրոցում դաստիարակության և կրթական գործընթացի ճիշտ կազմակերպման համար շատ կարևոր են ոչ միայն համամարդկային, այլև հայրենի մշակույթի բարձրարժեք ստեղծագործությունների ուսումնասիրումն ու ուսուցումը: Այդ

ստեղծագործություններում արտահայտված են մեր ժողովրդի հոգեկերտվածքը, աշխարհընկալումը, մարդասիրական գաղափարներն ու գալիքի երազանքները: Հայ ժողովրդի ավանդույթներում է, որ վառ կերպով արտացոլված են մեր ազգի ազգային հավաքական բնույթը, անդրդվելի կամքը, ներքին գործությունն ու հնարավորությունները, ապրելու, վերածնվելու և հարատևելու ունակությունը, ազգերի պատմության մեջ իր արժանի տեղն ունենալու ձգտումը: Այս ամենն է, որ անհրաժեշտ է ավանդել ժամանակակից էթնոկրին: Այդպես նա պիտի հասնի այն գիտակցության, որ հասարակական կյանքի առաջընթացը պայմանավորված է համախմբվածությամբ, գիտելիքների բարձր մակարդակով ու մշակութային արժեքների ոչ միայն ստեղծմամբ, այլև պահպանմամբ: Մերունդ, որը կկարողանա շարունակել ազգային լավագույն ավանդույթները, աշխարհին ու մարդկությանը ցույց տալ իր մշակութային հարստությունն ու բարոյահոգեբանական արժանիքները:

Ինչպես գիտեք, հայրենասիրական բնույթի զգացմունքները դրված են ողջ կյանքի եւ մարդկության առկայության վրա ` որոշակի սոցիալ-մշակութային միջավայրի ազդեցության ներքո: Այսպիսով մարդիկ անմիջականորեն ծնվում են բնության մեջ, շատ բնական եւ աննկատ են իրենց համար, սովորեցնում են շրջակա բնության, շրջակա միջավայրի, ինչպես նաեւ իրենց հայրենի երկրի մշակույթին, այսինքն, իրենց հայրենի ժողովրդի կյանքին:

Պետք է հաշվի առնել, որ յուրաքանչյուր երեխա զգում է զգացմունքների օգնությամբ իրեն շրջապատող իրականությունը: Ահա թե ինչու, ցանկացած աճող սերնդի հայրենասիրական դաստիարակությունը պետք է սկսվի սիրո զգացումն իր հայրենի քաղաքին, քաղաքին, երկիրին: Միայն դրանից հետո նա հիացմունք է զգում իր հայրենի գյուղի համար: Մի քանի դասից հետո դրանք չեն առաջանում: Որպես կանոն, սա արդյունք է համակարգված եւ բավական երկար, ինչպես նաեւ նպատակային ազդեցությունը երեխայի վրա:

Երեխաների դաստիարակությունը պետք է իրականացվի անընդհատ, դասաբանում, գործողություններում, նույնիսկ խաղի մեջ եւ տանը: Մանկավարժական աշխատանքը կառուցված է այնպես, որ անցնում է սրտով, բառացիորեն մանկապարտեզի յուրաքանչյուր աշակերտ: Հայրենիքի հանդեպ նախադպրոցական սերը սկսվում է նրա մոտ իրեն վերաբերմունքի ձեւավորմամբ` մայրիկի, հայրիկի, պապի, տատիկի հետ, իր տանը սիրով, այն փողոցը, որտեղ նա ապրում է:

Պետք է հստակ գիտակցել, որ հայրենիքը սուկ աշխարհագրական միջավայր չէ, այլ հոգևոր արժեքներով հարուստ ու սրբազան անկյուն, տարածք, որը քոնն է և յուրաքանչյուր հայինը: Ա. Ղազարոսյանը հիշեցնում է, որ հայրենասիրությունն ամենաուղղակի առնչությունն ունի ծնողասիրության ու որդեսիրության հետ, և որ պատմությունն այդ իմաստով լավագույն ուսուցիչը կարող է լինել աշակերտների համար: Սովորողների բարոյական նորմերի, հայրենասիրության ձևավորման արդյունավետությունը երևում է այն ժամանակ, երբ դաստիարակության խոսքային մեթոդները զուգակցվում են գործունեության տարբեր ձևերի հետ, և աշակերտը այդ գիտելիքները դրսևորում է իր առօրյա վարքում՝ տանը, դպրոցում, ընկերների շրջանում:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսը

«Սասունցի Դավիթ» էպոսը հայ ժողովրդի ստեղծած բանավոր հարուստ ժառանգության ամենափայլուն արտահայտությունն է, գեղարվեստական մի հոյակապ կոթող, որը դուրս է եկել միջազգային ասպարեզ և կանգնել համամարդկային արժեք ներկա-յացնող ստեղծագործությունների կողքին:

Ձևավորվելով 8-10-րդ դարերում, երբ մեր ժողովուրդը հաղթական պայքար էր մղում արաբական նվաճողների դեմ, էպոսը բանավոր կերպով փոխանցվել է սերնդից սերունդ, տարածվել Հայաստանի տարբեր գավառներում և բազմաթիվ պատումներով հասել մինչև մեր օրերը: Իր հազարամյա բանավոր գոյության ընթացքում էպոսը հղկվել, բյուրեղացել է ժողովրդական ասացողների կողմից, ձեռք բերել գաղափարա-կան հարուստ բովանդակություն, դարձել մեր ժողովրդի ոգու, կյանքի ու պատկերա-ցումների գեղարվեստական մարմնավորումը:

Էպոսի գրավոր կյանքն սկսվեց 1874 թվականից, երբ հայ մշակույթի ականա-վոր ներկայացուցիչ Գարեգին Սրվանձտյանը հայտնագործեց այն: Էպոսի նկատմամբ հարաճուն հետաքրքրասիրությունը հանգեց այն բանին, որ հայագիտության մեջ ստեղծվեց մի ինքնուրույն բնագավառ՝ էպոսագիտություն:

Դեռևս 1939 թվականին՝ «Սասունցի Դավիթ» ստեղծման հազարամյա հոբելյանի առի-թով, մեր բանահավաքների ու բանագետների ջանքերով գրի առնված շուրջ վաթսուն տարբերակների հիման վրա ստեղծվեց էպոսի համահավաք տեքստը: Սակայն պրպատումներն ու որոնումները շարունակվեցին ու շարունակվում են: Այսօր հրապարակի վրա գտնվող հարյուրից ավելի տարբերակների առկայությունը հասունացրել է էպոսի նոր համահավաք տեքստի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Դա հնարավորու-թյուն կտա էպոսը

հարստացնել նոր գծերով ու հատկանիշներով, որ առկա են վերջին տասնամյակներին հայտնաբերված տարբերակներում:

Հայտնի է, որ համաշխարհային ճանաչում ունեցող էպոսներից շատերը հիմնականում գրավոր մշակման ճանապարհով են հասել մեզ: Դա ինքնին ենթադրում է, որ այդ էպոսները, ինչքան էլ, ասենք, հարագատ են մնացել ժողովրդական ստեղծագործության ոգուն և էությանը, այնուամենայնիվ, իրենց վրա կրում են անհատական ստեղծագործության կնիքը: Այդ մասին են վկայում Հոմերոսի «Իլիականից» ու «Ոդիսականից» մինչև Թումանյանի «Սասունցի Դավիթ» պոեմը:

Մեր էպոսը մեզ է հասել անաղարտ վիճակում, առանց անցնելու անհատական ստեղծագործության բովով, որով ավելի է բարձրանում նրա արժեքը որպես բուն ժողովրդական մտածելակերպի արտահայտություն: Եվ եթե այսօր խոսք է բացվում

«Սասունցի Դավիթ» հարյուրամյա գրավոր կյանքի մասին, դրա տակ հասկանում ենք ժողովրդի կենդանի խոսքից կատարված ստուգապատում գրառումները միայն: Ժողովրդի անաղարտ ստեղծագործություն լինելու հանգամանքը մեր էպոսի յուրահատուկ ու տարբերակիչ գծերից մեկն է:

«Սասունցի Դավիթը» ստեղծվել է մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ մեր ժողովուրդը թևակոխել էր հասուն ֆեոդալիզմի և քրիստոնեական հավատի տիրապետության դարաշրջանը, պավլիկյան ու թոնդրակյան շարժումների ձևով պայքար ծավալել՝ վերացնելու իրեն կեղեքող շահագործումն ու սոցիալական անարդարությունները: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ էպոսում դիցաբանական պատկերացումների համեմատությամբ առավել մեծ տեղ են գրավում իրական, պատմական եղելությունների գեղարվեստական ընդհանրացումները, երևույթների խոր ու ճշմարտացի մեկնաբանությունները: Ստեղծագործող ժողովուրդը մի հանճարեղ ամբողջականությամբ էպոսում սինթեզել է բոլոր այն նվաճումներն ու ձեռքբերումները, որ ստեղծել է նախապատմական ժամանակներից սկսած, փայլուն դրվագումներով մարմնավորել իր հազարամյակների փորձն ու իմաստությունը, բնության և հասարակական կյանքի երևույթների, գեղեցիկի ու վսեմի, մարդկայինի ու արդարության նկատմամբ ունեցած ըմբռնումները, գաղափարական զենք է դարձրել այն ամեն լավն ու համամարդկայինը, որ կազմում է ամեն մի ժողովրդի հոգևոր գոյության հիմքը: Եվ այդ ամենը՝ ձուլված օտար նվաճողների դեմ մեր նախնիների դարավոր պայքարի ու մաքառումների հերոսական դրվագներին, դրված պատմական որոշակի հողի վրա, հազցրած պատմականության զգեստ:

Ինչքան էլ հերոսների մի զգալի մասը բնության երևույթների մարմնավորում է և անդրադարձնում է ժողովրդի դիցաբանական պատկերացումները, էպոսը խորապես պատմական, պատմականության մեջ համապարփակ մի եզակի ստեղծագործություն է:

Իհարկե, պատմականությունն ասելով պետք է հասկանալ ոչ թե որպես ժամանակագրական հաջորդականության տրամաբանությամբ զարգացող իրականությունը, այլ պատմական իրադարձությունների արձագանքը, մի արձագանք, որը էպոսում ստանում է պատմությունից միանգամայն տարբեր ժամանակագրություն՝ իր ետևառաջությամբ, ստեղծագործության ընդհանուր կառուցվածքի մեջ իր «բնական» տեղը կանգնելու անհրաժեշտությամբ: Այնպես որ, զարմանալի չէ, երբ, ասենք, մայրիշխանության կամ տոհմատիրական ժամանակաշրջանին հատուկ հարաբերությունների և ըմբռումների ենք հանդիպում նույնիսկ էպոսի վերջին ճյուղում, երբ ժողովուրդը պատկերում է արդեն ներքին հարստահարիչների՝ ֆեոդալների ու եկեղեցականության դեմ իր պայքարը:

Այս տեսակետից խիստ ուշագրավ են էպոսի շատ հերոսներ՝ իրենց պատմական հիմքով և բնական ու տիեզերական երևույթները մարմնավորող հատկանիշներով: Այսպես: Էպոսն սկսվում է 10-րդ դարի պատմական գործիչ Գագիկ թագավորի անվան հիշատակությամբ: Գագիկի թոռներ են ներկայացվում Սանասարն ու Բաղդասարը, որոնք, սակայն, ասորական Մենքերիմ թագավորի որդիներն են և մ.թ.ա. 681 թվականին ապստամբել են իրենց հոր դեմ, սպանել նրան, բայց գահին տիրացած Ասուրբանդ եղբոր հաշվեհարդարից խուսափելով՝ հասել են Սասունի լեռները, բնակություն հաստատել այնտեղ: Ժողովուրդն իր հիշողության ծալքերում ամուր պահել է պատմական իրականությունը և կիսապատմական, կիսամիֆոլոգիական գունավորումով ներկայացրել էպոսում: Դիտարկվել է նաև, որ Առյուծաձև Մհերի Մսրը գնալու և Մսրա գահը ամուր պահելու մեջ արձագանք են գտել 12-րդ դարի երկրորդ կեսի իրադարձությունները, երբ Պահլավունի իշխանների գլխավորած հայկական զորքը 30-ամյա մի ժամանակաշրջանում դարձել է Եգիպտոսի Ֆաթիմյան տիրակալների նեցուկը՝ հասնելով մեծամեծ հաջողությունների: Ենթադրվում է, որ Մհերը այդտեղ էլ պետք է առյուծ ձևեր, որովհետև Հայաստանում առյուծ չի եղել: Ստացվում է, որ պատմական ստույգ ժամանակագրությունը նկատի առնելու դեպքում պապը՝ Գագիկ թագավորը, իր թոռներից փոքր է շուրջ 17 դարով, իսկ Մեծ Մհերի ու իր հոր արանքում երկու հազար տարուց ավելի ժամանակահատված կա:

Սակայն այստեղ էպոսի ժանրային յուրահատկության տեսակետից ոչ մի

տարօրինակություն չկա: Պատմական ժամանակաշրջանների այսպիսի հսկայական անախրոնիզմները միջոց են եղել, որ ժողովուրդը հազարամ-յակների իր պայքարն ու մաքառումները, իր ձգտումներն ու երազանքները տեղադրի արաբական նվաճողների դեմ պայքարի ու հաղթանակի պատմական հողի վրա, բովանդակավորի այն: Եվ քանի որ այդ պայքարը համազգային-համաժողովրդական է՝ ծավալված սեփական ազատությունը պաշտպանելու անհրաժեշտության թելադրանքով, Սասնա դյուցազունները արա-բական նվաճողների դեմ հանած իրենց Թուր Կեծակին շողացնում են հայ ժողովրդի բոլոր ոտխների գլխին՝ սկսած նախապատմական ժամանակներից մինչև Աջմու Շապուհ և Բապ Ֆրենկը, որոնց անուններում իր արձա-գանքն է գտել պարսկական տիրակալների ու խաչակիրների դեմ մղած պայքարը: Էպոսի գաղափարական բովանդակության հիմնական առանցքը հայրենասիրությունն ու ժողովրդասիրությունն է, որն իր գեղարվեստական մարմնավորումն է գտել Սասնա դյուցազունների չորս սերունդների կերպարներում: Սասնա դյուցազունները, իրենց մարդկային բնավորության անհատական գծերով հանդերձ, միաժամանակ ստեղծագործող ժողովրդի լավագույն ձգտումների, ցանկությունների և երազանքների մարմնավորումն են և բնու-թագրվում են հայրենիքին ու ժողովրդին անձնուրաց ու անմնացորդ նվիրվածությամբ: Սանասարն ու Բաղդասարը, հիմնադրելով Սասնա բերդը, ապահովում են ժողովրդի անվտանգությունն ու քրտնաթոր աշխատանքի անձեռնմխելիությունը: Նրանք, ինչպես նաև նրանց հետնորդները, իրենց գերմարդկային ուժն օգտագործում են ոչ թեսեփական փառք ու իշխանություն ձեռք բերելու նպատակով, այլ ի սպաս են դնում ժողովրդի բարօրությանն ու ազատ կյանքին: Բնութագրական է, որ Սանասարն ու Բաղդասարը առաջին հերթին Սասուն եկած աղքատների համար են տներ կառուցում, հետո՝ իրենց համար ամրոց: Մեծ Մհերը երկար ժամանակ սասունցիներին պահում է որսով: Դներին սպանելուց հետո Դավիթը նրանց հափշտակած ոսկին բաժանում է ժողովրդին, ինքը բավարարվում միայն մի ձիով: Իսկ երբ հայրենիքի վրա կախվում է արտաքին վտանգը, նրանք առանց հապաղման դուրս են գալիս այն վերացնելու վճռականությամբ: Ժողովրդասիրության ու հայրենասիրության փայլուն օրինակ է տալիս Առյուծաձև Մհերը: Իմանալով, որ երդմնազանց լինելու դեպքում ինքն ու կինը պետք է մահանան, նա դիմում է այդ քայլին, որպեսզի իրենից հետո Սասունն անտեր ու անպաշտպան չմնա

Աստված թող մեկ տըղա տա մեզ,

Էրթա Մելիքի օձիք բռնի,

Թող չը հանգչի Մասնա ճրագ,
Աստըծու գառ գել չի ուտի:
Որ մենք կանք մեր աշխրրքին-տի մեռնենք.
Համա որ մենք մեռնենք,
Մեր տղա մեր տեղ սաղ ըլի՝
Մենք էլ սաղ տի հիշվենք:
Մեր տան անուն չի կորսվի,-

Այս խորը համոզմունքով է Մեքը դիմում անձնագոհության: Օտար նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը, սակայն, իր ամբողջական ու փայլուն արտահայտությունն է գտել էպոսի երրորդ ճյուղում՝ Սասունցի Դավթի կերպարի միջոցով: Մտրա Մելիքն ամեն ինչ անում է Մասնա ճրագը մարելու, Սասունը հափշտակելու համար: Բայց միշտ էլ նրա դեմ դուրս է գալիս ժողովրդի սիրելի զավակը՝ Դավիթը, խափանում օտար բռնակալի բոլոր դիտավորությունները: Ժողովուրդը աշխատավորի արդար զայրույթով ու սպանիչ ծաղրով է ներկայացնում բռնակալ Մելիքին ու նրա կամակատարներին, իսկ սիրելի հերոսի սխրագործությունները պատկերելիս ազատություն է տալիս իր երևակայությանը, հիպերբոլիկ պատկերներով պանծացնում նրան: Մանուկ Դավիթը չի անցնում բռնակալի թրի տակով: Փորձում են գոռով տանել, բայց ճկույթը դիպչում է քարին, և քարից կրակ է ելնում: Դավիթը այնպես է կոտր խփում հարկահան Կոզբաղնի գլխին, որ կոտի փշրանքները մինչև օրս էլ թռչում են: Եվ, վերջապես, Դավիթը մի զարկով կտրում է քառասուն ջրաղացքար, քառասուն գոմեշի կաշի, Մելիքին կիսում երկու հավասար մասի և այնպես կիսում, որ Մելիքը զարկի ուժգնությունից չի զգում իր կիսվելը: Ավելին: Եթե հրեշտակը իր թևը դեմ չառներ Դավթի թրին, ապա կպատուվեր նաև դժոխքի սև ջուրը, և երկիրը կկործանվեր: Նվաճողի ու բռնակալի նկատմամբ այսպիսի հետևողական վճռականություն կարող է ցուցաբերել միայն այն ժողովրդի երևակայությունը, որը հազարամյակներ շարունակ անհավասար մաքառումների մեջ է եղել սեփական գոյության իրավունքը հաստատելու համար:

Էպոսում իր արտացոլումն է գտել նաև ժողովրդի դարավոր երազանքը սոցիալական արդարությամբ առաջնորդվող հասարակության մասին: Ըստ էպոսի՝ Սասունը այն երկիրն է, ուր չկա մարդու շահագործում մարդու կողմից, ուր ամեն ոք կարող է յուրացնել միայն իր աշխատանքի արդյունքը: Բնորոշ է, որ երբ աշխատավոր մարդիկ լսում են, որ Սասունում ո՛չ հարկ են վերցնում, ո՛չ տուրք, բոլոր կողմերից գալիս և Սասունը բազմամարդ քաղաք են

դարձնում:

«Ըհր՛, էն աստված, մենք կ՛ երթանք էդա Մասուն, Որ Սանասարի, Բաղդասարի պես՝
Էրկու գորեղ փահլևան կա.

Որ այդ տեղի մարդոց ո՛չ հարկ կ՛առնեն, ո՛չ տուրք, Որ մեկ մարդ մեր ապրանք չզարնե
տանի»: Շատացա՛վ, մե՛ծ քաղաք էդավ Մասուն:

Ժողովուրդը էպոսում հետևողականորեն զարգացնում է իրեն կեղեքող սոցիալական
մեծ չարիքի՝ հարկահանության դեմ պայքարի գաղափարը: Մեծ Միերը վերացնում է Մսրա
Մելիքի դրած հարկը, Դավիթը պատուհասում է հարկահաններին, Փոքր Միերը սպանում է
արևմուտքի թագավորին և Գոհարի հոր երկիրը ազատում հարկ վճարելու հարկադրանքից:
Նման մի շարք տեսարաններով էպոսը ձեռք է բերում սոցիալական խոր բովանդակություն,
դառնում ֆեոդալական-հակակեղեցական ուղղվածություն ունեցող ստեղծագործություն:
Պատահական չէ, որ Մասնա դյուցազունների դեմ թշնամական դիրք են բռնում ոչ միայն
օտար նվաճողները, այլ հաճախ նաև տանու շահագործողները, որոնք կցանկանային
ոչնչացնել նրանց, եթե ուժները պատեր: Հիշենք հարիսայի միջադեպը, երբ Մարդու մեկ
բոռբոռաց.

— Էլե՛ք, զարկե՛ք Դավթին, Հարիսեն ձեռքեն խլե՛ք:

Ծերունի մարդ մ՛ էլ էնտեղ ասաց.

— Էն Միերի զարմից է, մ՛երթաք: Թե որ կարցաք էն չորս ունկանի պղինձ

Չորսով տեղից վերուք՝ գնացեք, Թե չէ, մ՛ երթաք, չէ՞ դուք խե՛ղճ եք...

Մատղավանքի վանահայրը գործակցում է օտար զավթիչների հետ Մասնա
դյուցազուններին՝ Փոքր Միերին, Ձենով Օհանին, Քեռի Թորոսին ոչնչացնելու համար:
Վերջապես, Ոստանա իշխանը թակարդ է լարում, որ Փոքր Միերին ու նրա ձիուն բռնի:
Արտաքին ու ներքին կեղեքիչների դեմ դարավոր պայքարի փորձը ժողովրդին բարձրացրել է
շահագործողներին ոչնչացնելու, իշխողներին ժողովրդի ներկայացուցիչով փոխարինելու
գիտակցության մակարդակին, որը գեղարվեստական մարմնավորում է ստացել Բապր
Ֆրենկին ու նրա մերձավորներին սպանելու և իշխանությունը փոքրավորներին
հանձնելու պատկերում: Էպոսում դրսևորվել է նաև ժողովրդի խորշանքը ուրիշի
սեփականությունը յուրացնելու նկատմամբ: Մասնա դյուցազունները ոչնչացնում են
կողոպտիչներին, նրանց կողոպուտը վերադարձնում իրենց տերերին՝ ժողովրդին, և
բավարարվում դրանով: Նրանցից ոչ մեկի մտքով անգամ չի անցնում նույնիսկ պարտված
թշնամու ունեցվածքին ձեռք տալ: Մսրա Մելիքը հսկայական գորքով եկել էր Մասուն՝

թալանելու, ժողովրդին գերելու, Մասունը ավերելու վճռականությամբ: Իսկ ի՞նչ է անում հաղթող Դավիթը: Բռնակալին սպանելուց հետո գորքին ազատ է արձակում, իսկ ինքը Քեռի Թորոսի կտրիճների հետ վերադառնում Մասուն՝ մի սայլի վրա դրած տանելով Մելիքի ականջը՝ որպես նրա ոչնչացման ապացույց, և ոչ թե ռազմական ավար:

Ժողովրդի իդեալները մարմնավորող դյուցազունները անտարբերությամբ և արհամարհանքով են վերաբերվում իշխանական դիրքին ու թագավորական գահերին: Նրանցից յուրաքանչյուրը կանգնում է թագավոր դառնալու հնարավորության առաջ, նույնիսկ բոլորին առաջարկվում է այդ, սակայն բոլորն էլ մերժում են նման հնարավորությունը: «Ո՛չ թագավոր կ'ըլնեմ, ո՛չ -քաղթի տեր կ'ըլնեմ», - այս սկզբունքով են առաջնորդվում նրանք՝ չցանկանալով իրենց ազնիվ ճակատը սևացնել ոսկեհուռ թագերի փայլով: Մասնա դյուցազունները պայքարում են ժողովրդի ներքնախավերի շահերի համար՝ համոզված, որ ոչ մի թագավոր կամ իշխան չի կարող նույնիսկ անցնել իրենց դիակի վրայով:

Բա մենք Մասնա տնեն չե՞նք, ՉԷ, մենք Մասնա տնեն ենք,

Մենք մեռնենք, մեր գերեզմանի վերաթագավորներ չեն կարնա գա:

Էպոսն ստեղծող ժողովուրդն իր լավագույն իդեալները մարմնավորել է ոչ միայն Մասնա դյուցազունների միջոցով, այլև դրանց կրողներ է դարձրել կին հերոսներին: Նրանք ևս օժտված են դյուցազնական հատկանիշներով, հայրենասիրությամբ ու ժողովրդասիրությամբ, արժանապատվության բարձր զգացումով ու բնավորության ուժեղ գծերով: Եվ այդ ամենը՝ շաղախված այն անմնացորդ սիրով ու ջերմ հոգատարությամբ, որ տածում են իրենց սիրելիների նկատմամբ:

Անմոռանալի է Ծովինարի անձնագոհությունը, որով փաստորեն սկսվում է էպոսը: Միայն ճշմարիտ հայրենասիրությունն ու ժողովրդասիրությունը կարող են թելադրել նրաընտրությունը:

Ես մեկ ջան եմ, էրթամ, կորսըվիմ, Քանց մեր Հայաստան էրկիր ավերվի, Էն հազար- հազար հոգիք կորուսանին:

Մհերի մահվանից հետո Դեղձուն Ծամը յոթ դռների հետև սուզ է պահում մինչև այն պահը, երբ Դավիթը գնում է Մելիքի դեմ կռվելու: Ինչպիսի խոր սիրով ու ջերմությամբ է հնչում քսան տարվա սգից դուրս եկած տատի խոսքը Քուռկիկ Ջալալիին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Բոլոր ժամանակների և մանավանդ այսօրվա դպրոցի առջև դրված է կյանքի կողմից պարտադրված կարևորագույն խնդիր. այն է՝ դաստիարակել հայրենասեր սերունդ: Արցախի գոյապայքարի այսօրվա մարտահրավերները ավելի են կարևորում այսպիսի սերունդ ունենալու անհրաժեշտությունը: Այս հարցն ավելի սուր է ներկայանում մեր օրերում, քանզի այսօրվա աշխարհաքաղաքական զարգացումների կիզակետում հայտնված մեր պատմական հայրենիքի՝ Արցախի ապագան վտանգված է, իսկ վաղվա օրվա հայրենյաց սահմանի պաշտպանն այսօրվա դպրոցականն է ու նրա մեջ հայրենասիրություն սերմանող ուսուցիչը, ով իր անխոնջ աշխատանքով մատաղ սերնդի հոգում դնում է հայրենասիրության ծլարձակող սերմեր, վկան՝ Արցախի քառօրյա պատերազմը:

«Հայրենասիրություն» բառից, նշանակում է հայրենիքը սիրող:

Հայրենասիրությունը բարոյական բարձր որակ է: Այն սոցիալական դիրքորոշում է, որի հիմնական բաղադրիչը սերն է:

Մարդու հայրենասիրությունը հանդես է գալիս և մարմնավորվում տվյալ մարդու (դպրոցականի)՝ դեպի իր հայրենիքը ունեցած սիրո մեջ: Մերը ոչ միայն հայրենիքի նկատմամբ է, այլ նաև հայրենիքում ապրող ժողովրդի նկատմամբ: Երբ ասում ենք հայրենիք, ապա առաջին հերթին հասկանում ենք հայրենիքում ապրող ժողովուրդը: Փոքրածավալ նյութերի ընթերցման ճանապարհով խնդիր է դրվում սովորողների մեջ ձևավորել հայեցի դաստիարակություն, ազգային հոգեկերտվածք՝ նպաստելով երեխայի ինքնաճանաչմանն ու ինքնադրսևորմանը, և ամենևին էլ պատահական չէ, որ կրտսեր դպրոցում աշակերտի հայրենասիրական պատկերացումների ստեղծումը խարսխվում է հայրենիքի նվաճումների հանդեպ աշակերտի հպարտության գիտակցման վրա, որը դառնում է հայրենասիրության հիմքը: Հանրակրթության 2-րդ աստիճանում հիմնական դպրոցի սովորողների հայրենասիրական մտածողության զարգացման համար ի նպաստ են դրվում ուսումնական տարբեր բնագավառների ընձեռած հնարավորությունները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Մ.Գիլավյան, Ժամանակակից հայ մանկագիր բանաստեղծներ, Ե., 2005:
2. Հանրակրթական պետական կրթակարգ, չափորոշիչ „Անտարես,, Երևան, 2021
3. Ղույումյան Գ. Ե. Գիրք 1, Մանկավարժություն,Երևան,2005թ. 463 էջ.:
4. Լ. Ներսիսյան, Նորագույն շրջանի մանկապատանեկան արձակը, Ե.,2004